

Абдуллаев Д.Ш.

**ДҮЙНӨНҮН ЛИНГВИСТИКАЛЫК СҮРӨТТӨМӨСҮ
ЖАНА БАЙЫРКЫ ЧАТКАЛ ОРОНИМИЯСЫ ТЯНЬ-ШАНЬ
ТОО КЫРКАЛАРЫНЫН СИСТЕМАСЫНДА**

Абдуллаев Д.Ш.

**ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ КАРТИНА МИРА
И ОРОНИМИЯ ДРЕВНЕГО ЧАТКАЛА В ГОРНОЙ СИСТЕМЕ
ТЯНЬ-ШАНЬ**

D.Sh. Abdullaev

**THE LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD AND
THE ORONYMY OF THE ANCIENT CHATKAL MOUNTAIN
SYSTEM OF THE TIEN SHAN**

УДК: 81/811.512.145

Макалада кыргыз тилинин оронимдеринин концептуалдык негиздери талданат.

Негизги сөздөр: *топонимика, топоним, ороним, номинант, дүйнө, картина.*

В этой статье анализируются концептуальные основы оронимов кыргызского языка.

Ключевые слова: *топонимика, топоним, ороним, номинант, мир, картина.*

This article analyzes the conceptual foundations of the Kyrgyz language.

Keywords: *toponymy, toponym, oronim, nominee, world, picture.*

Чаткал топонимиясынын составындагы топонимдер жана оронимдер географиялык, тарыхый жактан кыргыз элинин көп кылымдык басып өткөн калыптануу жолунда ээлеген олутуу мааниси менен байланышкан. Бир эле учурда жалпы кыргыз элинин тарыхый топонимикасынын биримдигин, элдин тарыхындагы актуалдуулугун жана отурукташуу процессинде, маданий жактан өнүгүүдө Чаткал топонимиясынын маанисин белгилүү тарыхчы А.Н. Бернштам мындайча баса белгилейт: “В кушанский период столица переносится на север Ферганы в город Касан (кит. Гуйшань). В этот кушанский период закладываются основы местной “эндемической” культуры в Кетмень-Тюбе, характерной возникновением и ростом земледелия в среде пастушеских племен вне определяющего влияния земледельческой Ферганы. Земледельческие поселения здесь возникают еще в I в.н.э. и кладут начало своеобразной области, именуемой в мусульманской географической литературе областью Хайлам, или Хатлам. Касан-Гуйшань просуществовал с I в.н.э. до арабского завоевания, когда он уступил свое место Ахсыкету. Кетмень-Тюбинская культура типичная своей самобытностью и архаическим обликом керамики, асимметричным планом городищ, с тенденцией к вытянутому прямоугольнику, распространена в Северной Фергане по южным склонам Чаткальского хребта. Здесь же попутно отметим, типичное распространение согдийской культуры и тюркских могильников, явно

семиреченского облика, очевидно из Таласа – этой “столичной долины” Западнотюркского каганата, через Чаткал неоднократно вступавших накануне и в первое столетие арабского завоевания” [2, 235-б.]. Түрк урууларынын анын ичинде кыргыздардын отурукташуусу ыйык деп саналган мүрзөлөр менен коштолгон. Анткени алтай доорундагы айлана тибиндеги табыт коюлуучу жайлардын, жогоруда илимпоз атап өткөн, **симметриялык формасы** жалпы көчмөндөрдүн айланага болгон көз карашын жана лингвистикалык картинанын сүрөттөлүшүн номинанттар аркылуу чагылдырганын билдирет. Демек алгачкы дүйнө таануунун фактылары катарында гана эмес, кыргыз урууларынын отурукташуусундагы лингвистикалык бурулушту тастыктаган **Ахсыкент, Чарку** жана **Боб** топонимдери оронимдик негиздеги аталыштар экендигин танууга болбойт. Ошондой эле өз мезгилинин белгилүү тарыхчылары айныксыз далилдердин негизинде азыркы Чаткал районунун чөлкөмү **Улуу Жибек Жолу** менен канатташ жана тарыхый жактан тамырлаш экендигин белгилеп кетишкен. Мындай тарыхый, географиялык жана лингвистикалык факторлор, биргеликте, аталган аймактын топонимиясынын жалпы евразиянын лингвистикалык картинасын чагылдырган фундаменталдуу топонимдик бирдиктер экендигинен кабар бере алат. Ошондой эле кыргыз элинин эл аралык аренага чыгуусу жана башка маданий группалар менен болгон алакасы азыркы күнгө чейин **Чаткал топонимиясынын тутумунда** сакталып калган. Бизге белгилүү болгондой лингвистикалык фактылар топонимдик тутумдун составында “граниттен да бекемирээк” сакталып, кийинки муундарга элдин тархын андап билүү үчүн орду толгус кыртыш катарында кызмат кылат. Чаткалдын Орто Азиянын гана эмес, жалпы эле Борбордук Азиянын тарыхый-лингвистикалык топографиясынын түптөлүүсүнө негиз болгондугун өз мезгилинде Чыгыштын чыгаан ойчулдары Махмуд Кашгари, Жусуп Баласагын жана кийинчерээк Чокан Валиханов баса белгилешкен. Мындай көз карашты Кыргызстандын жана кыргыз элинин тарыхын, топонимиясын жана этнографиясын системалуу изилдөөгө алышкан ХХ кылымдын белгилүү тарыхчылары

С.М. Абрамзон, А.Н. Бернштам, В.В. Бартольд тарыхый-археологиялык, этнографиялык жактан тастыктоого жетишкен десек жаңылышпайбыз. А.Н. Бернштам мындайча жазып калтырган: “Ко времени расцвета, т.е. к кушанскому и тюркскому периоду, относится и периферия Касана – тюркское кладбище на правом берегу, многочисленные жилые дома в Алабукинском и Караванском районах, зарегистрированные нами еще в 1946 г.” [2, 124-б.]. Арийне жогоруда А.Н. Бернштам тарабынан келтирилген тарыхый географиялык пландагы **Касан** ороними байыркы доордогу согдулардын жана кыргыз урууларынын дүйнөнүн лингвистикалык картинасын жана дегеле семантикалык картасын аныктоодогу типологиялык өз алдынчалыгын тастыктаган фактор болуп саналмакчы.

Ошондой эле Чаткал жергесин тарыхый жана лингвистикалык жактан изилдөөдө белгилүү илимпоз, профессор А.Н. Бернштам Чаткал орониминин тарыхый жана ареалдык мыйзам ченемдүү эволюциясы кыргыз урууларынын менталдык көрсөткүчү экендигин тарыхый жактан гана эмес лингвистикалык жактан терең талдоого алгандыгы азыркы күнгө дейре маанисини жоготпой келет. А.Н. Бернштам алгачкылардан болуп Махмуд Кашгаринин лингвистикалык ойлорунун калыптануусуна кыргыз топонимиясынын тийгизген таасири бар экендигин белгилеп, чыгыш таануучу Жусуп Баласагындын окумуштуу-инсан катарында калыптануусунда кыргыз оронимдеринин географиялык жана топографиялык өзгөчөлүгү чоң таасир бергендигине токтолгон. Ошондой эле белгилүү окумуштуунун пикири боюнча Жусуп Баласагын Кыргызстандын жалпы топографиясына жана кыргыз топонимиясынын илимий жактан изилденишине, расмий таризделишине биринчилерден болуп чыйыр салган [2, 23-б]. Алсак, **Ахсыкент, Чарку, Бешим, Сарым, Сумсар** жаба **Боб** оронимдери жөн гана географиялык лингвистиканын бирдиктери эмес, жалпы Орто Азиянын лингвистикалык картинасы болуп саналарына шек саноого болбойт.

Оронимдердин Кыргызстандын тарыхый лингвистикалык картасын аныктоодогу ролу гана айкындалбастан, жалпы континенттин жана түрк тилдерин тарыхын аныктоодо да орду негиздүү экендигин айтып өтсөк болот. Анткени Чыгыш менен Батышты туташтырган Улуу Жибек жолунун көөнөргүс эстеликтеринин бири болуп орус топонимиясынын патриархы В.А. Никоновдун сөзү менен айтканда «кандай гана граниттен болбосун бекемирээк тарыхтын издерин сактаган» топонимдер болуп саналат [8, 10-

б.]. Аталган топонимдер азыркы күнгө дейре фонетикалык, грамматикалык жана семантикалык маанисин сактап калуу менен бирге илимий потенциалын жоготпостон келет. Ошондой эле байыркы **Феребра** шаарын илимпоз азыркы Тянь-Шань тоо кыркаларына жакын жерде экендигин сүрөттөгөн. Улуу Жибек жолунун негизги географиялык жана лингвистикалык негизи жана жалпы картографиясын изилдөөдө оронимдер системасы тарыхый материал катарында кызмат кылат. Анткени өз мезгилинин белгилүү тарыхчылары С.М. Абрамзон [1], В.Бартольд [3] жана А.Н. Бернштам [2] Улуу Жибек жолунун болжолдуу картасы Кыргызстандын топонимиясы менен тыгыз байланышкандыгына шек санашкан эмес. Улуу Жибек жолу кыргыз элинин жана анын тилинин тарыхый баскан жолунда эбегейсиз маанилүү саясий-экономикалык гана эмес, тилдик фактор болгон. Мындай айныксыз жобону алгачкылардан болуп М.Кашгари тастыктаган. Азыркы өз көз карандылыгына ээ болгон Кыргызстандын тарыхында Улуу Жибек жолу тарыхый маанилүү учур болуп кала берет. Чаткал топонимиясынын негизги чордонун түзгөн жана Улуу Жибек Жолунун гүлдөгөн мезгилинде жаралган эстеликтер катарында **Чаткал, Чырчык, Апкана, Боло-Жай, Касан-Сай, Ала-Бел, Сарай, Кербен-Сарай, Коркана, Сафед, Падек, Ызар** ж.б. топонимдер географиялык жана тарыхый чындык катарында келтирилген.

Адабияттар:

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. - Ф., 1990. - С. 479.
2. Бернштам А.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. Б., 1997, I т.(503)
3. Бартольд В.В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. - Б., 1996.
4. Древнетюркский словарь. - Ленинград, 1969. - С. 676.
5. Караев С.К. Древние топонимы Средней Азии в сохранившихся документах с горы Муг // Ономастика Средней Азии. - Ф., 1980. - С. 309 (141-148).
6. Киргизско-русский словарь. Составил профессор К.К. Юдахин. - М., 1965. - С. 503.
7. Конкобаев К. Топонимия Южной Киргизии. - Ф., 1980.
8. Никонов В.А. Топонимика в историко-географической этнографии. - М. 1964. - С. 13.
9. Орузбаева Б.О. Кыргыз тилиндеги сөз жасоочу аффикстер (кыскача маалымат). - Ф., 1958. - 67-б.
10. Умурзаков С. Топонимические заметки // Кыргыз терминологиясынын маселелери. - Ф. 1971. - С. 69. (63-69).
11. Юнусалиев Б.М. Кыргыз диалектологиясы. - Ф., 1971. - С. 291.

Рецензент: к.филол.н., доцент Исабеков И.Н.